

Е.Ш. АҚЫМБЕК

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН СЫНАПҚӨЗЕЛЕР

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарда сирек жағдайда кездесетін археологиялық бұйым – саз балшықтан шарықта нәзік түрде өсем жасалып, жоғары температурада күйдірілген қыш сфероконусты ыдыстар немесе сынапқөзелер. «Сфероконус» деп ыдыстың сыртқы пішініне қарай айтылған. Ол екі сөзден: «сфера» және «конус» сөзінен құралған. Үдыстың үстіңгі бөлігі (бүйірінен жоғары) «сфераға» (грекше «sphaira» – шар), ал тәменгі жағы «конусқа» (латынша «conus», грек тілінде «konos» – геометриялық дene) ұксайды. Сфероконустардың көбінде аузы тар, бүйірі домалак, түбі үшкір, кең иықты, мойны жіңішке әрі қыска, бас жағы саңырауқұлаққа ұксас, ернеуі ұршықтасы секілді, кара сұр және күлгін сұр түсті болып келеді. Үдыстардың сырты әртүрлі тәсілде өндөліп, оған жапсырма жапсырып өшекейленген, қалыптама, мөртанба, баспа өрнектермен өсемделген және сыйыктармен көркемделген болады.

Б.В. Луниннің енбегінде Орта Азияда сфероконус ыдысы «симаб-кузаче» деп аталатындығы айтылған, «симаб» – күміс су, яғни сынап, ал «кузача» – тар мойынды саз ыдыс¹. Парсы тілінде сынап сақтайтын тар мойынды ыдысты «кузей-симаб» деп аталуы XII ғ. өзінде қолданылғанын археолог Г.А. Джидди жазба деректер бойынша келтірген². 1920 ж. М.Е. Массонның мәлімдеуі бойынша, Ферғаналық Сох қыстағында арық қазу кезінде сынап құйылған үш сфероконус ыдысы табылған³. М.Е. Массонның В.Д. Горячевамен бірге жазылған «Бурана» енбектерінде сфероконус ыдысын «симоб-кузача» (сынап қүюға арналған) деп берген⁴. Бұғандегі ыдыс түрін көпшілік зерттеушілер «симоб-кузача» сөзі сияқты казак тілінде «сынапқөзе» деп атап жүр. Бірақ

сынапқөзенің қандай мақсатта қолданылғаны және не құйғандығы туралы көптеген пікірлер бар.

Ортағасырлық жазба деректердің ішіндегі Махмуд Қашқаридың енбегінде сүйықтық сақтауға арналған ыдыс, қолдорба ретінде «kiz» аталағы. «Kiz» – мускус сақтауға арналған ыдыс, қолдорба (сумка, сосуд для хранения мускуса)⁵. Онда «мускус» сөзі «jipar» деп берілген⁶. «Мускус» (латынша «muscus») бірқатар жануарлардың ұрық безінен алынатын жұпар істі зат⁷. Сонымен «мускус» – казак тілінде бұғандегі ортағасырлық атауына ұксас «жұпар су» деп аударылады. Бұл дегеніміз «сынапқөзе» ыдысына осы «жұпар су» сақтаған деген пікірді білдірмейді. Дегенмен «kiz» тасымалдауға арналған ыдыс екендігіне түсіндірме берілген. Ал мойны тар ыдыс (сосуд с узким горлом) ретінде «jasiman» атауы кездеседі⁸. Мұның қандай мақсатта қолданылғаны белгісіз. Бірақ сынапқөзенің мойны тар екендігін ескер кеткен жөн.

Сынапқөзе ыдысы, біріншіден, өте өсем жасалынған, ішіне құнды сүйықтық құйғандығы көрініп түр. Екіншіден, ол жасалынуы бойынша (қыска әрі жіңішке мойнына қарағанда) үнемі тасымалдауға (алып жүргүре) арналғандығы аңғарылады.

Сынапқөзенің аузы тар, бүйірі жарты шар тәрізді, түбі сүйір болып жасалынуы ішіндегі сүйықтықты үнемі жинақы ұстауға және оны төгіп алмауға, аузын тығындауға өте ынғайланған. Бірақ сынапқөзенің тығыны кездеспейді, соған қарағанда ол ағаштан жасалынуы мүмкін. Дегенмен оларды тасымалдау ыдысы ретінде ұстағандығын ыдыстың бау байлауға ынғайлышы мойны және үшкір тубін жерге салбыратып қоюда қажалған іздер мен сыйыктар дәлелдейді.

¹ Лунин Б.В. К вопросу о функциональном назначении сфероконических сосудов в связи с одним рукописным источником XVI в.//История материальной культуры Узбекистана. Вып. II.–Ташкент, 1961.– С. 255-266.

² Джанполадян Р.М. Сфероконические сосуды из Двина и Ани//Археологические памятники Армении. №12. Средневековые памятники. Выпуск IV.– Ереван, 1982.– С. 9.

³ Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент, 1953.– С. 30.

⁴ Массон М.Е., Горячева В.Д. Бурана. –Фрунзе: Илим, 1985.– С.24

⁵ Древнетюркский словарь. –Л., 1969.– С. 311.

⁶ Древнетюркский словарь. –Л., 1969.– С. 267.

⁷ Қазак тілінің сөздігі. –Алматы, 1999.– 467 б.

⁸ Древнетюркский словарь. –Л., 1969.– С.245.

Мұны сынапкөзенің ойылып түскен түптері күеландырады.

Сынапкөзелердің Шу-Талас алқаптарының ортағасырлық қалалары мен қоныстарынан табылу мөлшері аз болғанымен, таралу аймағы ауқымды.

А.Н. Бернштам Шу алқабының таулы аймактарындағы ортағасырлық қалалардан кездескен сынапкөзелердің Қарахандар кезеңіне (XI–XII ғғ.) жатқызады⁹.

П.Н. Кожемяко Шу алқабындағы ескерткіштердің IX–X ғғ. қабатынан аз мөлшерде кездескен сынапкөзелердің сырттан әкелінген бұйымдарға жатқызады. Жалпы сынапкөзелердің X–XII ғғ. қабатынан жи ұшырасатының айтып өткен. Оның пікірінше, сынапкөзелерді жасауға қолданылған берік сұр саз балшықтан дайындалған басқа да бұйымдар Жетису өлкесінде тек XII–XIII ғғ. пайда болған деп тұжырымдайды¹⁰.

Дегенмен 1940 ж. Г.И. Пацевич ежелгі Тараз орнына қазба жүргізу барысында құрылыш ішінен күйдіруде өте жоғары температуралы талап ететін кішігірім ыдыстарды немесе сынапкөзелердің күйдіретін, XI–XII ғғ. жататын пештің (күмдан) орнын ашқандығы белгілі¹¹.

Т.Н. Сенигова Ортағасырлық Тараз қаласынан табылған сынапкөзелердің пішіндік түркynына карай екі топка: ұлken және кіші деп бөліп, оларды X–XII ғғ. мерзімдейді¹².

Т.В. Савельева Іле Алатауының солтүстік баурайындағы ортағасырлық ескерткіштерден табылған сынапкөзелердің X ғ.–XIII ғ. басына жатқызады¹³.

Олай болса Шу-Талас алқаптарына сынапкөзелер X ғ. тарала бастаған деп айтуда болады.

Сынапкөзелер Шу алқабындағы ортағасырлық Ақтөбе қаласының жоғарғы мәдени қабатынан жи кездесетіндігін жүргізілген зерттеулер дәлелдеп отыр.

2009 ж. қаланың орталық бөлігінен (цитадельден) 50 м батысындағы қыш кірпіштердің сыныктары шашылып жатқан жерге қазба жүргізуде екі бөліктен: іргетасынан (стилобат) және жоғарғы бөліктен (цоколь) тұратын, XI–XII ғғ. жататын мұнара құрылышының қалдықтары ашылды. Құрылыштың сакталған биіктігі 3,6 м құрайды.

⁹ Бернштам А.Н. Чуйская долина // Труды Семиреченской археологической экспедиции. М.-Л., 1950.— С. 136, таб., LXXXI, 4, 6.

¹⁰ Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959.— С. 52, 59, таб., XV6 10-11.

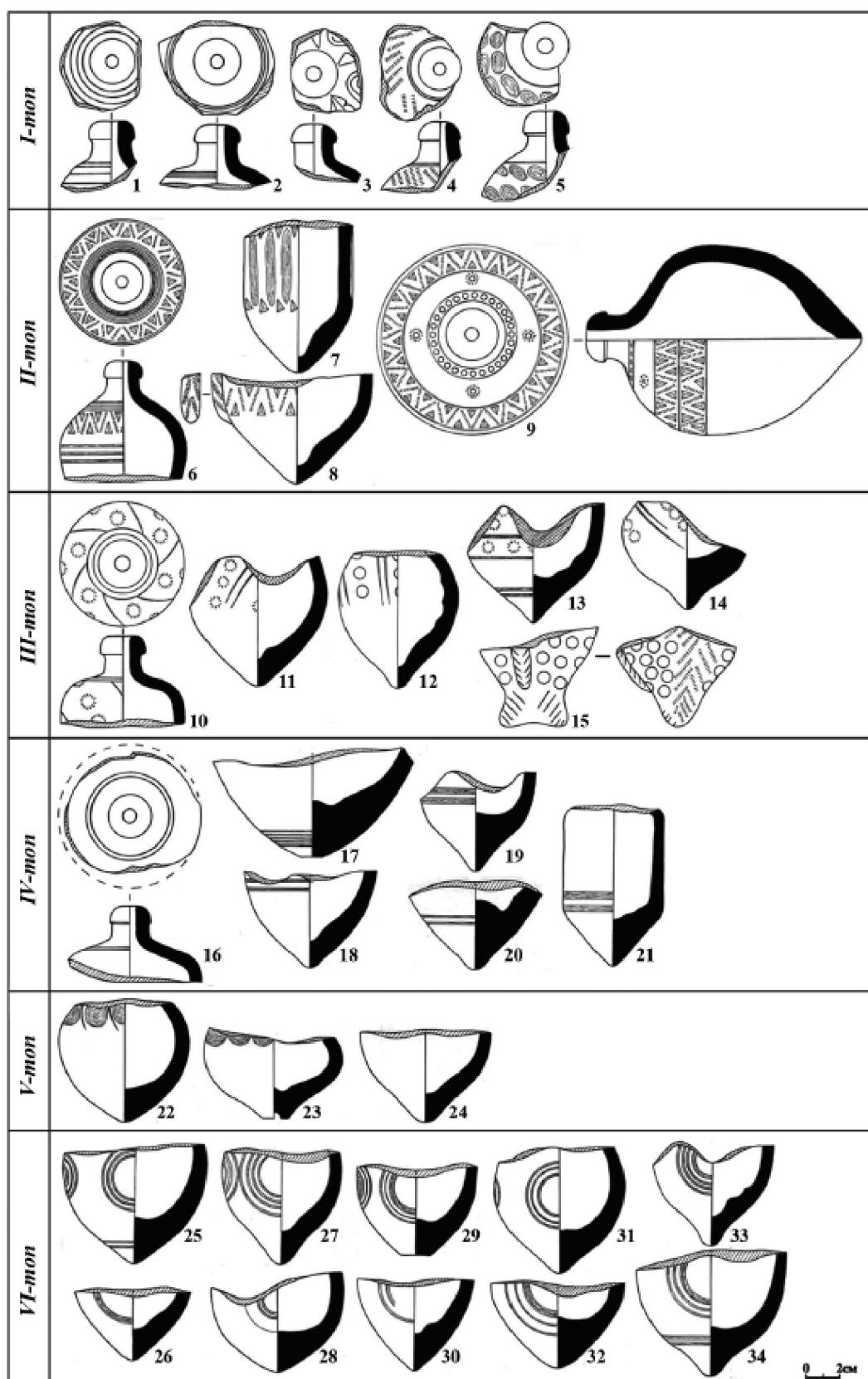
¹¹ Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году //Труды ИИАЭ. –Том I. Археология. –Алма-Ата, 1956. – С. 76-80.

¹² Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972.— С. 153, таб., 52-65.

¹³ Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. –Алматы: Ғылым, 1994.— С. 111, рис., 31. 50.

Төртбұрышты мұнара іргетасының көлемі – 8,65x8,5 м, биіктігі – 2,6 м. Мұнара іргетасын аршу барысында табылған ыдыстардың көбін сынапкөзелердің сыныктары құрайды. Сынапкөзелердің сыныктарының жалпа саны – 240 шамасында, оның 26-сы сынапкөзенің ұршықтасы секілді басының, 52-сі түбінің сыныктары. Жалпы сынапкөзелердің мұнара маңынан көтеп табылуы қызық жағдай.

Табылған XI–XII ғғ. жататын сынапкөзелерге тоқталып өтсек. Негізінен олардың сынығы. Тек ұлken біреуі ғана бүтіндеу (1. 9-сурет). Олардың көлемі мен пішіні, сонымен катар өрнектелуі әртүрлі. Өрнектелуі бір-бірін қайталайтындары да баршылық. Сынапкөзелердің пішіндік түркynына қарай ұшке бөлуге болады: 1) бұйірі домалак, жарты шар тәрізді; 2) қабырғасы цилиндр тәрізді (1. 7, 21-сурет); 3) түбі немесе төменгі жағы балықтың құйрығы секілді (1. 15-сурет). Сынапкөзелердің иықтары кең, мойындары жіңішке және қысқа, бас жақтары санырауқұлақ секілді, өрнекшелері ұршықтасы тәрізді, қара сұр және күлгін сұр түсті. Кейбір сынапкөзелердің қабырғаларында жал ретінде жапсырылған жапсырмалары бар (1. 8, 15-сурет). Ұршықтасы тәрізді өрнекшелерінің немесе қалпакша секілді бастарының диаметрі – 2,5-3 см, ауыз тесіктерінің диаметрі – 0,6-0,8 см. Көлеміне қарап екіге бөлуге болады: ұлken және кіші. Ұлken сынапкөзелерден бір бүтіндеу (1. 9-сурет) және тұп жағының сынығы (1. 17-сурет) табылды. Бүтін сынапкөзенің биіктігі – 16,5 см, бұйірінің диаметрі – 11,5 см. Жалпы сынапкөзенің ұлkenі сирек кездеседі. Бұйірі домалак немесе жарты шар тәрізді келген кіші сынапкөзелер бұйірінің диаметрі – 7,2-9 см, қабырғасы цилиндр тәрізді сынапкөзелердің диаметрі – 6-6,2 см. Өрнектелулері әртүрлі. Көп тараған түрі катты зат-пен батырылып сыйылған айнала жолактар: олар түбінен, бұйірінен, иығынан сыйылған (1-сурет. IV топ). Жалпы жолақ сыйықтар бірден бес катарға дейін, түрлі қалындық пен терендікте кездесе береді. Накыштаудың тағы бір көп тараған түрі сынапкөзелердің бұйіріне сыйылған шенберлер, олар симметриялы төрт немесе қарама-қарсы екі

1-сурет. Сынапкөзелер. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы. XI–XII ғғ.

жағына бірінің ішіне бірі түскен бірден төрт қатарға дейін түрлі диаметрде, қалыңдықта, терендікте сзылған шенберлер (1-сурет. IV топ). Цилиндр тәрізді бір сынақпәзенің қабырғасындағы жоғарыдан тәмен түскен, тарамдалып жолакталған сзықтардың қалыңдығы – 0,5 см, терендігі – 0,1-0,15 см. Жолактардың біткен жерінің аралығында арнайы затпен (баспа өрнек) батырылған үшбұрышты, бір бұрышы сүйірлеу нақыштары бар (1. 7-сурет). Ідістың бүйірін айнала кара-ма-қарсы (параллель) батырылған үшбұрыштардың сүйір жағы бір-біріне қаратылып, олардың аралығында бұрышты иректі құрайтындақ қатты затпен (майда таракты басқан сияқты) тарамдалған бірнеше қысқа сзықтар қиғаш түскен (1. 6, 8-9-сурет), бірінің өрнек түскен бойында бедерлі жал жапсырылып, ол да қиғаш қысқа сзықтармен тарамдалған (1. 8-сурет). Осындай өрнегі бүйірінен екі қатар өткен үлкен сынақпәзенің иығындағы баспа нақыш сәуле шашқан күн секілді тұтікшемен басылған шенбер сзықтан (диаметрі 0,3 см) жан-жаққа қысқа (нұктелі) сзықтар таралған, оның үстіндегі екі қатар сзықтың аралығына да айнала шенберлі сзықтар түскен (сурет 1. 9). Келесі көп кездескен өрнектің түрі, ыдистың бүйірі мен иығына, түбі балыққа ұқсайтын бірінің қабырға бойы (сурет 1. 15) арнайы құралмен нұктеленіп түсірілген шенберлер (диаметрі – 0,7-0,9 см) (1. 10-11, 13-14-сурет); және тұтікшемен (диаметрі – 0,7 см) басылған шенберлер (3. 12, 15-сурет), олар жоғарыдан тәмен қиғаш немесе қатар түсіп аралары үшкір затпен қиғаш (сәл ғана иілген) сзықтармен бір немесе екі қатар сзылған (сурет 1. 10-12, 14) және кейбірінің асты үстінен айнала қатар сзық өткен (1. 13-сурет.). Сыртында осындай өрнегі бар сынақпәзенің X–XII ғғ. қабатынан шыққан¹⁴. Бүйірінде тұтікшемен басылған екі шенбер, олардың арасы қатты затпен қиғаш сзылған сзықтары бар сынақпәзенің Талғар қаласының X–XIII ғғ. басындағы қабатынан табылған¹⁵. Тұп жағы балықтың құйрығына ұқсайтын ыдис сынығының қабырғасы белгілі бір қашықтықта ретсіз тұтікшемен

¹⁴ Шәлекенов У.Х. Научный отчет раскопки средневекового городища Актобе в 1978 году// КР БжФМ Э.Х.Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. – Алма-Ата, 1978. – 64-б., 26-сурет, 4.

¹⁵ Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. – Алматы: Фылым, 1994. – с. 110. рис. 31, 50.

¹⁶ Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Төмөнті Барысхан (Терткөл) қаласының қыш ыдистары//КР ҮФА Хабарлары. Қоғамдық ғылымидар сериясы. 2009. № 1(268). – Алматы, 2009. – 94-б., 1-сурет, 3.

¹⁷ Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI–начало XIII в.) – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 144. Рис. 59, 1, 4, 7, 10, 20.

¹⁸ Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (IV–начало XIII в.) – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 144.

басылған шенберлермен толтырылып, арнайы қалдырылған бөлігіне жоғарыдан тәмен қиғаш қатар көртіліп түсірілген сзықтар басылған (сурет 1. 15). Екі сынақпәзенің қабатынан жоғарыдан тәмен қиғаш үшкір затпен сзылған (сурет 1. 22). Бүйір үсті саусақпен ақырын ғана басылып, аралары үшкір затпен қиғаш сзылған сынақпәзенің Төмөнті Барысхан (Терткөл) қаласының X–XII ғғ. қабатынан шыққан¹⁶. Ою түсірілген ыдистың сзықтың да кездесті (сурет 1. 3). Бүйірінде симметриялы екі немесе төрт жағында шенберлі сзықтар сзылған сынақпәзелер көбірек табылды. Шенберлер әртүрлі диаметр мен терендікте, ендікте бірден төрт қатарға дейін өткен (сурет 1. VI-топ). Екі ыдистың тұп жағынан көлдененін екі қатар сзық өткен (сурет 1. 25, 34). Бір сынақпәзенің түбі арнайы құралмен тегіс кесілген (сурет 1. 29). Бүйірінде шенберлі сзықтары бар сынақпәзелер Отырадағы XI–XII ғғ. жататын моншаны аршу барысында көптеп шыққан¹⁷.

Қорыта айтқанда, ортағасырлық Ақтөбе қаласынан осы уақытқа дейін осыншама көп сынақпәзенің бір нысан (мұнара) орнындағы қазба шекарасынан табылуы бірінші рет болып отыр. Бұған дейін сынақпәзелердің көптеп табылған нысаны болған Отырадағы XI–XII ғғ. жататын монша орны¹⁸. Сондықтан ашылған мұнараға сынақпәзелердің қандай байланысы барын анықтау үлкен мәселе болып табылады.

Резюме

В статье дается полное описание сфероконических сосудов, найденных в результате проведенных раскопок вокруг основания минарета средневекового городища Актобе 2009 г.

Summary

The complete description of sphere-conic vessels is considered which were found during the excavation of the basis of a minaret of a medieval site of Aktobe in 2009 contains in this research article.